

ESSÄ

Svenskar, muslimer och mångkulturalism

Kjell Goldmann

Sverige värnar minoriteters rätt att behålla och utveckla sina kulturer och religioner, men är samtidigt internationellt sett extremt när det gäller den höga värderingen av sekularism, individualism och jämställdhet mellan könen. Hur ska de problem som uppstår när muslimer invandrar till Sverige lösas? Bör de anpassa sig till svenska värderingar eller är det en rättighet för medlemmar av minoriteter att välja att inte integreras?

Enligt ett index som utvecklats vid Queen's University i Kanada var Sverige år 2010 ett av världens mest mångkulturalistiska länder. Listan toppades av Australien och Kanada. Därefter kom Sverige, där det blivit en av statsskickets grunder att "etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv" ska främjas (Regeringsformen 1:2). Nog har stämmningsläget ändrats sedan dess.

När år 2016 en manlig lärare ville välkomna en ny lärarvikarie, 20-åriga Fardous El-sakka, genom att ta henne i hand, avböjde El-sakka och hälsade i stället genom en bugning med handen på hjärtat. Skolans rektor underrättades och hänvisade till läroplanens ord om jämställdhet. "Alla på skolan ska verka för allas lika värde",

förklarade hon. El-sakka ”gjorde skillnad på män och kvinnor”, och ”om hon inte ställer sig bakom läroplanen anser jag inte att hon kan vikariera på skolan.” El-sakka anmälde händelsen för DO. ”Det är inte bara jag som råkat ut för det här, men många vågar inte anmäla”, sade hon till *Sydsvenskan*.

Detta var en i en rad incidenter där det muslimska kategoriskt utdömdes som oförenligt med det svenska. ”Alla, oavsett trosuppfattning måste inse att män och kvinnor har samma rättigheter och ska behandlas lika, och att kränkande särbehandling av kvinnor aldrig kan accepteras”, skrev *Göteborgs-Posten* apropå ett domslut i ett ärende där en ung man undvikit att skaka hand med en kvinnlig chef. ”Att med offentliga medel införa separata tider i badhus med hänvisning till kultur och religion är att ge vika på en viktig jämställdhetsprincip”, hävdade Gulan Avici, ordförande i Liberala Kvinnor, sedan ett antal kommunala badhus reserverat några timmar i veckan för kvinnor. ”Det är inte så vi ska ha det i ett öppet och tolerant land som Sverige”, förklarade Camilla Waltersson Grönvall (M) när en muslimsk friskola visat sig ha skilda gymnastiklektioner för flickor och pojkar. När både statsministern och oppositionsledaren 2016 höll tal om ”svenska värderingar” var det svårt att missta sig på innebörden.

För min del insåg jag vad som hänt när jag våren 2016, under Miljöpartiets kris med den icke-handhållande MP-politikern Yasri Khan, sade något om brist på proportioner till en framträdande moderatpolitiker, varvid denne spände ögonen i mig och förklarade, kategoriskt och strängt, att ”om man kommer hit ska man bete sig som vi gör här”. Upptäckten att min benägenhet att overse med avvikande kulturmönster – att tolerera det jag ogillade – blivit passé, för att inte säga ”osvenskt”, fick mig att försöka ordna upp argumenten för mångkulturalism och för assimilationism.

Muslimskt mot svenskt

Med kultur menas, om vi följer sociologen Anthony Giddens, ”värden som [en grupps] medlemmar omhuldar, normer som de följer och materiella ting som de skapar”. Närliggande begrepp är etnicitet (som betonar ursprunget) och identitet (som framhäver gemenskaps känslan), men mångkultur är vad man brukat kalla det jag vill säga något om. Alla tre begreppen är kollektiva på det sättet att de hänför sig till en kollektiv gemenskap – till dem som lever i samma kultur, har samma etnicitet, delar samma identitet – och

inte till enskilda individer. De avser det dominerande inom en grupp, men inte något som gäller varje enskild medlem av gruppen. Överallt finns avvikare och ju större den individuella variationen är, desto mindre intresse har begrepp som kultur, etnicitet och identitet. Som andra ska jag emellertid förutsätta att det finns något att diskutera som inte kan reduceras till relationer mellan autonoma individer.

Alla känner till den tvådimensionella "kulturella karta" som det stora projektet World Values Survey (WVS) producerat och där svenskarna är extrema med sin placering längst upp till höger. Svenskarnas motsats är människorna i länderna längst ner till vänster. Till dessa hör de muslimskt dominerade länder som ingår i undersökningen. Nyanlända i Sverige från muslimska länder har kommit till en kultur som är mer olik den i deras ursprungsländer än något annat lands (<http://www.worldvaluessurvey.org>).

För att få en konkret bild av olikheten har jag, så långt data räckt, gått in i detaljer när det gäller dels de muslimskt dominerade länder som ingår i WVS, dels det europeiska extremfallet Sverige. Det är omstritt i vilken mån de skillnader som framträder har religiös grund. Liknande skillnader har skymtat i Israel mellan judar med europeisk och med orientalisk bakgrund, en antydning om att det som skiljer sig från det svenska är orientaliskt snarare än muslimskt. Hur som helst, här är några av skillnaderna (siffrorna är från 2008):

Familjen. I Sverige håller färre än hälften med om att ett barn behöver ett hem med både far och mor och ännu färre anser det vara ett levnadsmål att göra sina föräldrar stolta. I muslimska länder är siffran i båda fallen omkring 90 procent.

Kvinnorna. Att män bör ha företräde framför kvinnor om det är ont om jobb anser två procent i Sverige, men mer än 80 procent i Egypten, Jordanien och Irak. Att män är bättre politiska ledare än kvinnor anser knappast någon i Sverige, men många i de muslimska länderna, liksom att universitetsutbildning är viktigare för män än för kvinnor.

Religionen. Religionen är "mycket viktig" för omkring 10 procent i Sverige, men för mer än 90 procent i Egypten, Marocko, Jordanien och Irak. I samma riktning pekar hur många som säger sig "ofta" tänka på livets mening: omkring 30 procent i Sverige, omkring 60 procent i Egypten, Marocko och Jordanien.

Gemenskapen. För några av länderna finns data om i vilken utsträckning respondenterna ser sig som medlemmar av skilda gemenskaper. 32 procent av svenskarna anser lokalsamhället vara väsentligt, mot 62 procent av egyptierna och 75 procent av jordanierna. 47 procent av svenskarna identifierar sig starkt med sin nation, att jämföra med 71 procent av egyptierna och 84 procent av jordanierna. Något om synen på gemenskapen antyds också av att upp till 83 procent i muslimska länder anser det förödmjukande att ta emot pengar utan att arbeta, mot 53 procent av svenskarna.

Familjeideal, kvinnosyn, religiositet, gemenskapskänsla – detta är skillnader mellan en huvudsakligen individualistisk och en mer kollektivistisk kultur. Särskilt i Sverige – mer utpräglat än på andra håll i Europa – lever vi som individer, fostrar våra barn till individualister, gör liten skillnad mellan kvinnor och män samt är förhållandevis ointresserade av religiösa och andra gemenskaper. Särskilt i Sverige möter nykomlingen från den muslimska världen en annorlunda syn på familj, kvinnor, religion och gemenskap. Det är inte konstigt om det blir problem.

Assimilationism eller mångkulturalism?

Assimilationism och mångkulturalism är alternativa politiska idéer, säg gärna ideologier, om hur samhället bör förhålla sig till att det blivit mångkulturellt. Assimilationism har en tydlig innebörd: politiken ska syfta till minoriteters uppgående i majoritetskulturen. Innebörden i mångkulturalism är mer omstridd. Jag ska citera den kanadensiska definitionen.

Kanada brukar nämnas som det land där mångkulturalism först gjorts till ledande politisk idé. I oktober 1979 höll premiärminister Pierre Trudeau ett anförande, i vilket han tillkännagav att hans regering skulle bedriva en ”kraftfull mångkulturalistisk politik”. Innebörden, angiven i Canadian Multiculturalism Act (1985), kan sammanfattas i fyra punkter:

1. Samhället ska erkänna existensen inom sig av gemenskaper med olika ursprung och kultur samt respektera, bevara och understödja dessa gemenskaper.
2. Denna mångfald är en del av Kanadas identitet och är en nationell resurs.
3. Den kreativitet som uppkommer i växelverkan mellan individer och grupper med olika ursprung och kultur ska främjas.

4. Alla människor, oberoende av kulturell bakgrund, ska på lika villkor kunna delta i samhället.

Mångkulturalism i denna mening är sammansatt. Å ena sidan utgår denna politik från att samhället består av nationella eller etniska grupper med skilda identiteter, å andra sidan tillförsäkrar den individerna, inte bara grupperna, lika rättigheter. Å ena sidan ska de separata kulturerna bevaras, å andra sidan är just detta uttryck för den gemensamma identiteten.

Det säger sig självt att det finns mellanlägen mellan mångkulturalism och assimilationism, mellan att aktivt uppmuntra och att aktivt motverka mångfald. Mellanlägena finns det anledning uppehålla sig vid när man granskar argumenten för och mot de båda ideologierna.

Två ting kan tas för givna. Knappast någon mångkulturalist hävdar något annat än att lag och förordning ska gälla lika för alla; få är så positiva till mångfald att de accepterar separata rättssystem i vissa förorter eller grupper. Knappast någon assimilationist hävdar något annat än att fortsatt religionsfrihet ska gälla; få är så negativa till mångfald att de vill förbjuda muslimsk religionsutövning i Sverige.

Det svåra gäller annat: minoriteters rättigheter, majoritetens kultur, det gemensamma samhällets utveckling.

Individuella eller kollektiva rättigheter?

Att det är vår uppgift att tillförsäkra var och en med muslimsk bakgrund de individuella rättigheter som gäller hos oss är en uppfattning som spelat stor roll i svensk debatt. Familjetraditionen, den sociala kontrollen, religiositeten och kvinnosynen innebär begränsningar för individen som inte kan godtas i ett samhälle som vårt, har man ansett.

”Hedersrelaterat våld och förtryck” är den officiella beteckningen för det som ingen i Sverige ska behöva utsättas för. Föreställningar om oskuld och kyskhet är i fokus, heter det i en regeringskrivelse år 2007, i vilken hedersförtryckets kollektiva karaktär framhålls: ”familjens rykte och anseende ses som avhängigt flickors och kvinnors faktiska eller påstådda beteende”. Kontrollen över den

enskilda kan gälla ”vardagliga former av begränsningar i flickors och kvinnors liv som berör exempelvis klädval, socialt umgänge och rörelsefrihet”, men den kan också avse ”livsval som utbildning, jobb och giftermål och skilsmässa. ... Att gå emot familjens tradition och önskemål från föräldrar och andra släktingar kan för den enskilda flickan eller kvinnan, och även för unga män, vara så kännbart att det i praktiken inte är ett möjligt alternativ” (Skr. 2007/08:39, 12-13).

Hedersförtryck i denna mening sträcker sig alltså från kriminella handlingar som mord, våld och äktenskapstvång till mer all dagliga frågor om klädsel och umgänge, vilka vi inte brukat betrakta som politiska. Även i fråga om sådant som inte är kriminaliserat förutsätter resonemanget emellertid en motsättning mellan den muslimska traditionens sociala kontroll och den svenska modernitetens individualism.

Frågan är nu om det finns kollektiva rättigheter att beakta och inte bara individuella. Problemet är inbyggt i FN:s deklaration om mänskliga rättigheter. I artikel 1 fastslås att ”all human beings are born free and equal in dignity and rights”, vilket i Sverige översatts till att alla är ”födda fria och lika i värde och rättigheter”. Översättning av dignity till ”värde” kan diskuteras. Framhävandet av ”dignity” antyder att vi har skyldighet att respektera inte bara enskildas rättigheter utan också deras kulturer.

Enligt FN-konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter ska mycket riktigt de som tillhör ”etniska, religiösa eller språkliga” minoriteter ha rätt att ”i gemenskap med andra medlemmar av sin grupp” ha ”sitt eget kulturliv, bekänna sig till och utöva sin egen religion och använda sitt eget språk”. Detta, förklarar regeringen på sin webbplats om mänskliga rättigheter, innebär inte bara ett förbud för diskriminering utan också en ”skyldighet för staten att positivt stödja minoriternas strävanden att bevara sin särart”.

En etnisk minoritet har, om man resonerar på detta sätt, en kollektiv rätt att få sin kultur respekterad, detta eftersom inte bara människorna utan också deras kulturer har ”lika värde”. Eller, som den kanadensiske filosofen Will Kymlicka hävdar: en individs autonomi är knuten till hennes kultur och därmed till denna kulturs blomstring och till den respekt den visas av andra. De rättigheter som tillkommer individen kan därför tillförsäkras henne endast om man tillgodoser de rättigheter som tillkommer hennes kollektiv.

Här möter vi frågan om en individs rätt att *inte* assimileras. Det finns många vittnesmål om att muslimska kvinnor tycker sig uttrycka sin identitet genom att klä sig enligt sin kulturs normer och finner tillfredsställelse i att med sin mer täckande klädsel skydda sig mot mäns blickar. Om vi invänder att dessa kvinnor fått sin autonomi förkrympt av sin patriarkala uppfostran är frågan om vi inte i stället borde visa att vi respekterar den kultur som format henne.

Spänningen mellan individuella och kollektiva rättigheter är uttryck för tvetydigheten i allas "lika värde". Assimilationisten tolkar denna princip så att varje individ, man och kvinna, ska behandlas likadant – på arbetsplatsen, i badhuset, överallt. Mångkulturalisten tänker sig att lika värde inte behöver vara detsamma som likhet och att var och en har rätt till den "dignity" som följer av att hennes kulturella särdrag respekteras. För den som erkänner både individuella och kollektiva rättigheter är uppgiften att bistå dem som vill bryta sig ut ur sin kultur, men respektera dem som inte vill göra detta.

Majoritetskulturen: hotad eller berikad?

En föreställning med lång, inte alltid så trevlig historia är att den etablerade kulturen, vår kultur, måste skyddas mot det främmande. Tankegången mer än skymtar i en del debattinlägg om det mångkulturella. Seder och bruk, normer och principer som utvecklats under lång tid och format vår nation undergrävs, om samhället medger eller rentav uppmuntrar att vissa grupper lever på ett annat sätt, enligt detta synsätt.

I Michel Houellebecqs roman *Underkastelse* (2015) vinner en muslimsk kandidat det franska presidentvalet 2020 därför att skilda politiska krafter går samman för att hindra en extremistisk nationalist från att bli president. Konsekvenserna syns snart vid huvudpersonens universitet – lärare som byts ut, studentskor som ändrar klädsel. Detta är början till samhällets successiva underkastelse under en främmande åskådning.

Scenariot är extremt, men föreställningen att mångkultur hotar att undergräva majoritetskulturen tycks utbredd. Det går knappast att förstå uppståndelsen kring handskakningsepisoderna och badhustiderna annat än som oro för att det som uppnåtts här i landet nu är hotat. Assimilationism är från denna synpunkt ett försvar av det som blivit utmärkande för Sverige – ett försvar av fria

familjemönster, frihet från religion, tunna och skiftande sociala relationer och den jämställdhet för vilken generationer kvinnor har kämpat.

Frågan är i vad mån försvaret behövs. Undergrävs verkligen majoritetskulturen av hänsynstaganden till nyanländas sedvanor? Hotas verkligen etablerade principer av kompromisser eller tillmötesgåenden?

Dessutom: är det inte tänkbart att den kultur vi vill bevara berikas av möten med andra kulturer? Den västerländska individualismens överlägsenhet över orientalisk kollektivism är inte i alla hänseenden självklar. Det är möjligt att närvaron i vårt land av kulturmönster som avviker från vår – relativt nya – normalitet kan tillföra oss något.

Den som tror att mångkultur undergräver majoritetskulturen har ett skäl för assimilationism. Den som tror att kulturell variation berikar människorna har ett skäl för mångkulturalism. Assimilationism riskerar att förslösa en mångfald som kunnat utveckla samhället, samtidigt som mångkulturalism riskerar att leda till ett samhälle där livet äger rum i från varandra avskilda submiljöer.

Samhället: ekonomin, demokratin & stabiliteten

Jag ska nu kommentera tre med varandra sammanhängande frågor som gäller det mångkulturella samhällets funktion. Först ekonomin, där assimilation måste vara huvudregeln. Sedan demokratin, där det är oklart hur mycket assimilation som krävs. Slutligen stabiliteten, där avvägningen är svår.

Ekonomin. Nyanlända ska så snart som möjligt bli med i ekonomin som företagare eller anställda och detta förutsätter inte bara kunskaper i det nya landets språk, utan också anpassning till en del av dess värderingar och konventioner. Att utanförskap ska bli innanförskap är nog det vanligaste argumentet för assimilation.

Det assimilationister och mångkulturalister kan bli oense om är hur långtgående anpassning som är nödvändig. Eller, snarare, vilka krav på anpassning som kan ställas på oss i majoritetssamhället för att göra det lättare för nyanlända att integreras i arbetslivet med bevarad identitet. När den nyanländas vanor uppfattas som obekväma av kunder eller arbetskamrater, på vem ska vi ställa krav?

Var det rimligt eller orimligt att, som i ett av de mer oskrivna handskakningsfallen, beröva en ung man hans praktik därför att han avvisat att ta den kvinnliga chefen i hand? Vore det rimligt eller orimligt att vägra en kvinnlig receptarie anställning på ett apotek därför att hon klär sig i hijab?

Demokratin. I den akademiska debatten om mångkultur har konsekvenserna för demokratin varit en stor fråga. Det som ifrågasatts är om demokrati går ihop med nationell mångfald. Utan gemensam nationell identitet kan demokrati inte fungera väl och därför undergräver mångkultur demokratin, har det hävdats.

Om man ska diskutera detta får man börja med begreppet demokrati. En minimaldefinition, vedertagen inom statsvetenskapen, är att demokrati står för ett styresskick kännetecknat av regelbundna val med allmän rösträtt, yttrande- och organisationsfrihet samt rättssäkerhet. I debatten är det vanligt att demokrati ges en mer vidsträckt innebörd och får inkludera politikens innehåll och inte bara dess former, till exempel jämställdhet eller sekularism. Det säger sig självt att ju mer som inkluderas i själva begreppet demokrati, desto större krav ställs på den gemensamma identitet som behövs för att demokratin ska fungera.

Om demokrati kräver att alla ska dela samma värderingar om jämställdhet, religiositet eller annat är drag i muslimsk kultur oförenliga med svensk demokrati. Om demokrati däremot begränsas till att beteckna ett styrelseskick är saken mindre klar. I Kanada fungerar det demokratiska statsskicket bättre än i det flesta länder, trots väletablerad mångkulturalism.

Demokrati förutsätter att de som berörs vill ha ett demokratiskt styrelseskick tillsammans. Det icke självklara är om vad de därutöver måste vara överens. Om vad, utöver styrelseskicket, krävs samsyn i demos för att demokrati ska fungera väl? Det klassiska svaret är alltså gemensam identitet, men Ronald Inglehart hävdar, med stöd av World Values Survey, att tillit (*trust*) visserligen är väsentlig för stabil demokrati, men att gemensam nationell identitet inte är nödvändig för tillit.

Demokratins identitetsmässiga förutsättningar är svåra att ange. Det är väsentligt att nyanlända assimileras till det demokratiska systemet – till dess idégrund och institutioner. Det är mer oklart

vilken betydelse det har att de assimileras i andra hänseenden.

Stabiliteten. Snabb assimilation hotar stabiliteten i samhället genom att definiera de nyanländas ursprungskultur som undermålig och undergräva den sociala kontrollen i deras ursprungsmiljö. Det är ingen konstig tanke att nedvärdering och normupplösning ger upphov till bitterhet och rotlöshet, ja, gängmentalitet och brottslighet.

En mångkulturalistisk ansats kan ha större möjligheter att reducera invandrandets påfrestningar. De nykomnas integration kan ta längre tid, men kan bli mer harmonisk. De som invandrar som vuxna kan fortsätta att leva någotsånär som tidigare; deras barn behöver inte förhålla sig till signaler om undermålighet; deras barnbarn kan fritt ta ställning till hur assimilerat de vill leva. Resultatet kan på sikt bli detsamma som med assimilationism, men med mindre konflikt.

Stämmer detta? Är sociala sammanhang verkligen sådana som resonemanget förutsätter? Det kritiska är vad som händer med den första generation som växer upp i det nya landet. Det är främst den som får bära bördan av nykomlingskapet och frågan är om dess anpassning till det nya samhället underlättas eller försvåras av mångkulturalism respektive assimilationism. Jag undrar om man kan säga något generellt och välgrundat om detta.

Invandring kan påverka stabiliteten i samhället på ett annat sätt. Anta att mångkulturalism mildrar påfrestningarna på nyanlända och att detta gynnar den sociala stabiliteten. Mot detta står de reaktioner som mångkultur erfarenhetsmässigt väcker inom majoritetsbefolkningen och som kan utnyttjas politiskt. Det är möjligt, men inte säkert, att assimilation begränsar sådana konsekvenser av mångkultur.

Alltså: det finns stabilitetargument, dock av oklar giltighet, för både mångkulturalism och assimilationism.

Moskén på prärien

Tillbaka till utgångspunkten: den 20-åriga, icke-handhälsande lärarvikarien som befanns omöjlig med hänvisning till läroplanens ord om allas lika värde. Det är skolan som har störst betydelse för framtiden och i skolan ställs motsättningen mellan mångkulturalism och assimilationism på sin spets. Inte undra på att läroplanen för

grundskolan är motsägelsefull.

Å ena sidan räknas en rad värden upp som skolan ska ”förmedla och förankra”, ”främja”, ”gestalta och förmedla” samt ”fostra” eleverna till, bland annat ”alla människors lika värde” samt ”jämställdhet mellan kvinnor och män”. Detta ska ske ”i överensstämmelse med den etik som förvaltas av kristen tradition och västerländsk humanism”. Å andra sidan ställer, enligt läroplanen, internationaliseringen och migrationen ”höga krav på människans förmåga att leva med och inse de värden som ligger i en kulturell mångfald”. I skolans uppdrag ingår att ”utveckla förståelse för den kulturella mångfalden inom landet”. Modersmålets betydelse framhävs, även nyanländas: genom språket ”utvecklar människor sin identitet, uttrycker känslor och tankar och förstår hur andra känner och tänker”, vilket är ”betydelsefullt för att kunna förstå och verka i ett samhälle där kulturer, livsåskådningar, generationer och språk möts”.

Vidare: å ena sidan betonas skolans uppgift att ”låta varje enskild elev finna sin unika egenart” och att ”framhålla betydelsen av personliga ställningstaganden”, å andra sidan ska detta ske ”i samarbete med hemmen” och vara ”ett stöd för familjerna i deras ansvar för barnens fostran och utveckling”. Detta kan vara problematiskt om det är fråga om elever med rötter i en kultur med en annan uppfattning om föräldrarollen än den som dominerar i dagens Sverige.

Motsägelsefullheter som dessa finns det ingen anledning att ironisera över. Eftersom rimliga argument finns för både assimilationism och mångkulturalism är det klokt att balansera. Muslimsk fundamentalism är svår att förlika sig med, men svensk fundamentalism är inte heller någon god idé. Tolerans, tillmötesgående och sinne för proportioner kan vara bättre än principfasthet.

Den kanadensiska tv-serien *Little Mosque on the Prairie* utspelas kring moskén i den lilla staden Mercy i det inre av Saskatchewan. Denna sitcom gör vänlig komedi av det som upprör svenskar och andra européer. Det skulle inte skada om SVT övervägde att köpa denna serie av systemätverket CBC.

Kjell Goldmann är professor emeritus i statsvetenskap vid Stockholms universitet.

- PUBL. I RESPON 3/2017